

Wojciech Strzyżewski

WSPÓŁCZESNE HERBY GMIN WIEJSKICH POLSKI ZACHODNIEJ – PRÓBA SYSTEMATYKI

Zgodnie z ustawą z 8 marca 1990 r. o samorządzie terytorialnym wprowadzony został obowiązek posługiwania się wizerunkiem herbu na pieczęciach miast i gmin. Dotąd gminy wiejskie w Polsce nie posiadały herbów, chyba że w przeszłości stolica gminy miała status miejski i tym samym herb. Po raz pierwszy w historii Polski mocą ustawy wprowadzono na taką skalę obowiązek opracowania nowych herbów. Dotychczas w polskiej tradycji heraldycznej wsiom nie przysługiwało prawo posługiwania się nimi, brak również badań naukowych, których przedmiotem były herby wiejskie. Opisy niektórych pieczęci wiejskich z terenu Śląska, Pomorza, Wielkopolski i Nowej Marchii, głównie z XVIII i XIX w., opublikował O. Hupp w swojej najbardziej znanej pracy o herbach i pieczęciach miast, miasteczek i wsi Królestwa Pruskiego¹. Z polskich heraldyków M. Gumowski opublikował w latach trzydziestych szereg prac poświęconych herbom miast i miejscowości z różnych ówczesnych województw². Wśród opisanych miejscowości znalazły się również gminy wiejskie i wsie, które nigdy nie posiadały miejskiego statusu. W swoich pracach Gumowski używał określenia *herb* również w odniesieniu do wizerunków napieczętych gmin wiejskich. W większości przypadków były to raczej umieszczone w polu tarcz herbowych wizerunki napieczęte³.

W powojennych opracowaniach heraldycznych wydanych do 1990 r. opisane zostały jedynie herby tych obecnych wsi, które w przeszłości posiadały prawa

¹ O. H u p p, *Wappen und Siegel der deutschen Städte, Flecken und Dörfer, Königreich Preussen*, t. I, z. 2, *Pommern, Posen, Schlesien*, Frankfurt a/Main 1898.

² W szeregu prac poświęconych pieczęciom i herbom miejscowości z poszczególnych regionów i przedwojennych województw Gumowski dość niekonsekwentnie posługiwał się pojęciem *herb* zarówno w odniesieniu do wizerunków napieczętych, jak i do właściwych herbów; zob. M. G u m o w s k i, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich*, Poznań 1932; t e n ż e, *Herby miast województwa warszawskiego*, „Miesięcznik Heraldyczny” t. 15, 1936, t. 16, 1937, t. 17, 1938; t e n ż e, *Pieczęcie i herby miast pomorskich*, Toruń 1939; t e n ż e, *Herby i pieczęcie miejscowości województwa śląskiego*, Katowice 1939.

³ T e n ż e, *Herby i pieczęcie...*

miejskie⁴. W ostatnich dziewięciu latach opublikowano również kilkanaście prac o podobnym, inwentarzowym charakterze, jak wcześniejsze, obejmujące herby dawnych miast⁵. Wraz z powiększającą się liczbą nowo uchwalonych herbów gmin rozpoczęto z inicjatywy lubelskiego ośrodka heraldycznego wydawanie w formie zwartej publikacji ekspertyz i opinii oraz barwnych wizerunków nowych herbów, również gmin wiejskich⁶. Opracowania te stanowią swoiste podsumowanie pewnego etapu współczesnych badań. Polscy heraldycy znaleźli się w bardzo interesującej z punktu widzenia badawczego sytuacji, w której wielu przypadkach od ich decyzji zależała ostateczna forma herbu gminy czy miasta. Niesłuchanie rzadko heraldyk ma możliwość opiniowania i opracowywania projektów nie jednego, lecz kilkunastu czy więcej herbów, w odróżnieniu bowiem na przykład od Niemiec, Czech, Słowacji czy Chorwacji w Polsce nie ustalono żadnego urzędowego trybu opracowania nowego herbu. Władze miast i gmin zostały zmuszone do samodzielnego działania. Na trudności związane z ustalaniem herbów przez władz gmin, które nie były przygotowane do tego typu decyzji, zwrócił uwagę J. Szymański, sygnalizując również, iż herb jest jednym z elementów ceremoniału samorządowego, w skład którego wchodzi również flagi i insygnia władzy⁷.

W przypadku miast z reguły zatwierdza się obowiązujące dotąd herby po konsultacji z heraldykami i odbywa się to dość sprawnie. Znacznie gorzej przedstawia się sytuacja w gminach, które nie miały dotąd herbów. Opracowane herby są czasami niezgodne z regułami heraldycznymi. Rady gmin zwracają się niekiedy z prośbą o przygotowanie projektu do heraldyków lub o opinię do polskiego Towarzystwa Heraldycznego, ewentualnie do muzeów i archiwów państwowych. Największych poprawek wymagają herby przygotowane przez plastyków amatorów na konkursy ogłaszane przez władze gmin.

Po ośmiu latach obowiązywania ustawy samorządowej i uchwaleniu przez kolejne rady gmin wiejskich nowych herbów można pokusić się o kilka uwag systematyzujących ich tematykę. Władze gmin traktują problematykę herbów w sposób dość zróżnicowany; są rady, które uchwałyły swoje już w 1990 r., ale jest jeszcze sporo gmin, które do dziś nie posiadają swojego herbu. Wśród gmin województwa zachodniej Polski najwięcej nowych herbów uchwalonych zostało w Gorzowskim.

⁴ Wśród wielu opracowań o charakterze przede wszystkim inwentarzowym można wymienić: D. T o m c z y k, *Pieczczę i herby miast ziemi kluczborskiej*, „Szkice Kluczborskie” t. 1, 1976, s. 9-29; M. A n t o n i e w i c z, *Herby miast województwa częstochowskiego*, Częstochowa 1984; W. S t r z y ż e w s k i, *Herby miejscowości województwa zielonogórskiego*, Zielona Góra 1989; T. C z o c h e r, *Herby miast województwa wałbrzyskiego*, „Rocznik Województwa Wałbrzyskiego” 1989-1991, s. 93-107.

⁵ Zob. m.in. M. H a i s i g, *Herby miast ziemi kłodzkiej*, „Zeszyty Muzealne Ziemi Kłodzkiej” 4, 1992, s. 23-34; D. T o m c z y k, *Herby miast Śląska Opolskiego*, Opole 1996.

⁶ *Materiały do polskiego herbarza samorządowego*, z. 1, red. H. Seroka i K. Skupieński, Lublin 1995 (w druku znajduje się z. 2, w przygotowaniu z. 3).

⁷ J. S z y m a ń s k i, *Samorządność społeczeństw lokalnych i ich symbolika*, [w:] *Materiały do polskiego...*, z. 1, s. 14-15.

W województwie zielonogórskim na trzydzieści gmin wiejskich do początku 1998 r. dwadzieścia posiadało uchwalone herby. Najmniej nowych herbów opracowano dla gmin wiejskich województw jeleniogórskiego i wałbrzyskiego.

Najwcześniej ustaliły swoje herby (czy może poprawniej – powróciły jako ponownie obowiązujące) te gminy, które w przeszłości posiadały prawa miejskie. Wszystkie one powróciły do swoich dawnych miejskich herbów, które stały się po 1990 r. herbami gmin. Dawne herby miast stały się herbami m.in. gmin Brody, Zabór, Otyń, Łągów, Przewóz (wszystkie w woj. zielonogórskim), Dobroszyce, Kostomłoty, Prusice, Wińsko (woj. wrocławskie), Górzycza, Pszczew, Bledzew (woj. gorzowskie), Chobienia, Rudna (woj. legnickie), Dobromierz, Lewin (woj. wałbrzyskie), Widuchowa (woj. szczecińskie), Korfantów, Karłowice, Nowa Cerekwia, Skorogoszcz (woj. opolskie)⁸.

Pozostałe gminy opracowywały swoje herby od nowa i proces ten potrwa jeszcze przez kilka najbliższych lat. Na początku lat dziewięćdziesiątych J. Szymański wskazał na pewne charakterystyczne wzorce tematyczne, które mogą być wykorzystywane przy opracowywaniu herbów gmin⁹. Tworzywa do godeł herbów gmin dostarczają zarówno fakty historyczne, jak i współczesne, inspiracją może być także nazwa gminnej miejscowości¹⁰. Warto również wskazać na potencjalną bazę źródłową, jak dotąd zbyt słabo wykorzystywaną przy opracowywaniu herbów, a mianowicie na pieczęcie sądowe wsi. Przechowywane w archiwach państwowych akta sądowe w kamerach wojennych i domen, a później w aktach sądów powiatowych, zawierały pisma postępowania sądowego opatrzone pieczęciami wiejskimi bądź gminnymi¹¹.

Na podstawie analizy wizerunków w godłach nowych herbów można wyodrębnić kilka charakterystycznych grup tematycznych. Najczęściej w opracowywanych godłach wykorzystywane są wizerunki nawiązujące do historii gminy – charakterystyczne dawne budowle, herby dawnych właścicieli ziemskich, patroni najstarszych kościołów parafialnych. Drugą grupę stanowiły wizerunki reprezentujące gospodarkę gminy – narzędzia rolnicze, kłosa zbóż, owoce i warzywa. Do kolejnej grupy zaliczyć można godła z wizerunkami reprezentującymi położenie

⁸ Z niektórych godeł usunięte zostały pewne niezrozumiałe współczesnym mieszkańcom wizerunki (np. w godle Kostomłotów zamiast kolumny z pruskim orłem umieszczona została postać opata – wizerunek z dawnej pieczęci) lub dodane nowe (np. w wizerunek bramy w godle gminy Brody), czasem moim zdaniem niesłusznie; wszystkie dawne herby opisał oczywiście O. H u p p (*op. cit.*).

⁹ J. S z y m a ń s k i, *Herb – znak samorządnej wspólnoty*, [w:] *Polskie tradycje samorządowe a heraldyka. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w dniach 4 i 5 czerwca 1991 r. w Lublinie*, red. P. Dymmel, Lublin 1992, s. 96.

¹⁰ *Tamże*, s. 96.

¹¹ Na obecnych ziemiach zachodniej Polski w siedzibach kamer wojennych i rejencji funkcjonowały sądy drugiej instancji dla sądów wójtowskich, zob. np. Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Śląska kamera wojenna i domen w Głogowie.

naturalne gminy – góry, rzeki, lasy. Czwarta grupa to obrazowe przedstawienia nazwy gminy.

Godła z wizerunkami reprezentującymi historię gminy

Godła o tematyce historycznej przyjmowane były przede wszystkim w przypadku tych gmin, na których terenach znajdują się charakterystyczne zabytki architektury. Do tych zabytków zaliczyć można np. siedziby dawnych właścicieli ziemskich: pałac (Świdnica, Wisznia Mała), wieżę rycerską (Niegosławice), dwór obronny (Dobroszyce). Niekiedy motywy historyczne odnoszą się do bardzo odległych czasów. W herbie gminy Jordanów Śląski umieszczony został wizerunek glinianej figurki wydobytej w czasie prac archeologicznych. Są także wizerunki odnoszące się do historii najnowszej. W herbie gminy Świdnica umieszczony został wizerunek gałązki oliwnej jako symbol pojednania i zgody dla upamiętnienia św. Mszy Pojednania, która odprawiona została 12 listopada 1989 r. w Krzyżowej (wsi położonej w gminie Świdnica) w czasie wizyty kanclerza Helmuta Kohla¹².

W odróżnieniu od gmin z centralnej Polski, znacznie mniej popularnym motywem jest herb dawnych właścicieli. W dużej mierze wynika to z braku opracowań historycznych w języku polskim dotyczących historii regionalnej. Wyjątek stanowią herby tych rodzin, których przedstawiciele zapisali się nie tylko w historii Śląska, ale także Polski. Stąd herby rodziny von Kittlitz (Świdnica, woj. zielonogórskie), Szczanieckich – Ossorya (Szczaniec), Bibersteinów (Trzebiel). Uwzględnione zostały historyczne związki z zakonami rycerskimi, do których w przeszłości należały poszczególne wsie, stąd wizerunek krzyża maltańskiego symbolizującego dawnych właścicieli – joannitów (Łagów, Krzeszyce).

Tematyka religijna reprezentowana jest w herbach gmin najczęściej poprzez umieszczanie w godłach wizerunków świętych, z reguły patronów najstarszych kościołów parafialnych (św. Bartłomiej w herbie gminy Skąpe), bądź budowli najstarszych kościołów w gminie (Wińsko). Insignia władzy biskupiej – pastorały i infuły oraz postacie biskupów lub opatów umieszczone zostały w godłach gmin, które były w przeszłości własnością kościelną (Górzycza, Bledzew, Pszczew, Kostomłoty).

Godła reprezentujące gospodarkę gminy

Herby zaliczone do tej grupy można podzielić na dwa typy. Pierwszy to godła, które odnoszą się do historycznej działalności gospodarczej, już dziś niewykonywanej, typ drugi to godła ze współczesnymi motywami gospodarczymi. Motywy

¹² Gmina Świdnica, w której skład wchodzi wsie znajdujące się wokół miasta, posiada inny herb niż miasto Świdnica. W przypadku większych miast istnieją odrębne urzędy miejskie i gminy.

historyczne reprezentowane są w herbach gmin przez wizerunki tradycyjnych zajęć mieszkańców dawnego Śląska, przede wszystkim górnictwa (Męcinka) oraz uprawy winorośli (Męcinka i Krośnice). Wśród współczesnych motywów gospodarczych dominują te odnoszące się do rolnictwa. Zdecydowanie najczęściej rolnictwo reprezentowane jest przez wizerunki kłosów zbóż. Motywy kłosów, począwszy od pojedynczego, a skończywszy na stylizowanym snopie, widnieją w godłach ponad dwudziestu herbów gmin w zachodnich województwach (Niegosławice, Krotoszyce, Dąbie, Maszewo, Krzeszyce, Nowogródek Pomorski). O wiele mniej licznie reprezentowane są inne niż rolnicze motywy odnoszące się do gospodarki gmin, na przykład hodowla ryb (Krośnice) czy leśnictwo (Bytnica). Rolnictwo jako główne zajęcie mieszkańców przedstawiane jest także jedynie za pomocą zielonej barwy pola herbowego. Typowy rolniczy charakter większości gmin powoduje, że wizerunki związane z rolnictwem należą do najczęściej umieszczanych w godłach herbów, nie tylko w zachodniej Polsce, ale także w innych regionach.

Godła reprezentujące położenie naturalne gminy

Wizerunki reprezentujące w herbach gmin warunki naturalne należą obok motywów rolniczych do najczęściej występujących. Wśród godeł o tej tematyce można w gminach zachodniej Polski wydzielić trzy główne motywy ikonograficzne. W przypadku gmin dolnośląskich charakterystycznym motywem są wizerunki gór i wzgórz (Świdnica – Góry Sowie; Męcinka – Pogórze Sudeckie) symbolizujące położenie w Sudetach. W województwach zielonogórskim i gorzowskim powtarza się wizerunek reprezentujący położenie nad Odrą (Bojadła, Maszewo, Siedlisko), a na Pomorzu położenie nad morzem (Rewal). Wśród pozostałych wizerunków w herbach symbolizujących położenie naturalne powtarzają się motywy drzew reprezentujące lasy (Bytnica), również pojedyncze liście symbolizujące rzadkie drzewa rosnące w gminie (liść platana, Krotoszyce), a także fale reprezentujące przepływającą przez gminę rzekę bądź największe jezioro, przy czym zamiast błękitnych fal wodę przedstawia się w herbach poprzez błękitną barwę pola herbowego (Krośnice).

Godła reprezentujące nazwę gminy (herby „mówiące”)

Herby „mówiące” stanowią dość specyficzną grupę. W przeszłości utworzone zostały z uwzględnieniem dawnych niemieckich nazw, dlatego w miejscowościach, które dawniej były miastami, przy ustalaniu aktualnego herbu gminy zmienione zostały elementy godła niezrozumiałe dla współczesnych mieszkańców, pozostawiono natomiast te elementy, które symbolizują dawną polską nazwę. W aktualnie

obowiązującym herbie gminy Zabór, nadanym jeszcze w 1721 r. przez cesarza, widnieje drzewo liściaste symbolizujące położenie „za borem”. Przedstawienie w godle wizerunków, które kojarzą się z nazwą gminy, stosowane jest z reguły jedynie w przypadku charakterystycznej nazwy związanej z położeniem naturalnym, gospodarką. W przypadku nazwy pochodzącej od gatunku drzewa bądź lasu umieszczane są w herbach ich wizerunki, np. drzewa, liście. W godle herbowym gminy Wisznia Mała umieszczony został wizerunek drzewa wiśni – zgodnie z obecną nazwą gminy wywodzącą się od wiśni¹³. W godle gminy Dąbie widnieje gałązka dębu.

Znacznie częściej stosowany jest inny typ godła „mówiącego”, określony przez M. Gumowskiego jako tzw. literowy¹⁴. Głównym elementem takich godeł symbolizujących nazwę gminy jest inicjał nazwy. Wielka litera *M* w godle gminy Męcinka, *Ż* w godle gminy wiejskiej Żary czy *R* w godle Rewala to właśnie typowe przykłady herbów „literowych”. Litery reprezentujące nazwy gmin umieszczane były w różnych miejscach pola herbowego.

Naszkicowane różne grupy symboliczne godeł herbowych gmin wiejskich są na obecnym etapie kształtowania nowych herbów najbardziej reprezentatywne. W zakresie występujących przedstawień tematyka wizerunków godeł herbowych gmin zachodniej Polski różni się od innych regionów kraju przede wszystkim nie-licznym stosowaniem jako głównego motywu herbu rycerskiego dawnych właścicieli. Nie ma wśród nowo uchwalonych herbów motywów, które można zaliczyć do grupy określonej w badaniach heraldycznych jako godła o tematyce etnograficznej – reprezentujące przedstawienia związane z miejscową kulturą ludową¹⁵.

Przedstawione zmiany we współczesnej heraldyce samorządowej to zaledwie niewielki fragment wielkiego procesu, który aktualnie dokonuje się w całej Polsce. Mam nadzieję, że zaprezentowana klasyfikacja godeł herbowych gminnych pozwoli się zorientować w głównych grupach tematycznych nowo powstałych herbów. Zdaję sobie jednocześnie sprawę, iż wiele z tych uchwalonych bez opinii heraldycznych herbów nie zadowoli wielu specjalistów i już wkrótce będą musiały być poprawione.

¹³ Wymienione gminy posiadają uchwały rad gmin zatwierdzające herby, których wzory i opisy zostały dołączone do statutów gmin.

¹⁴ M. G u m o w s k i, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 43.

¹⁵ Grupę godeł o tematyce etnograficznej wyodrębniła N. A. Soboleva (*Rossijskaja gorodskaja i oblastnaja geraldika XVIII-XIX vv.*, Moskwa 1981, s. 189), opisując symbolikę herbów miast rosyjskich.

Wojciech Strzyżewski

DIE HEUTIGE DORFGEMEINDEWAPPEN DES WEST POLENS – EIN SYSTEMATIKVERSUCH

Zusammenfassung

Dem Gesetz aus dem 8. März 1990 über Territorialselbstverwaltung gemäss wurde ein Pflicht eingeführt, dass die Gemeinde ihre Wappen besitzen müssen. Bisher hatten die Dorfgemeinde in Polen keine Wappen, ausser wenn die Dorfhauptstadt eine städtliche Satzung in der Vergangenheit hatte und dank dessen besass das Wappen. Zum ersten Mal in der polnischen Geschichte wurde die Bearbeitung der neuen Wappen auf solche Skala kraft des Gesetzes eingeführt. Bis zur Zeit hatten die Dörfer in der polnischen Wappentradition kein Recht auf der Wappenbenutzung. Es gibt auch keine wissenschaftliche Forschungen, die sich mit den Dorfwappen beschäftigen. Im Zeitverlauf setzten die Dorfgemeinde ihre Wappen fest, so kann man das erste Versuch die Gemeindegewappen-bildenissystematik durchzuführen. Die existierenden Wappenbilder kann man in 4 Gruppen teilen:

1. Die Wappenbildnisse, die die Geschichte der Gemeinde zeigten – sie stellen die Bildnisse, die charakteristische Kirchen, die auf dem Gemeindegebiet stehenden Schlösse und die Wappen der Dorfbesitzer zeigten.

2. Die Wappen, die die Gemeinde wirtschaftlich vorstellen – ein dominierendes Motiv war die landwirtschaftlichen Sinnbilder, die mit der Hilfe der Tier- und Pflanzenbildnisse oder anderer Industrieprodukte vorgestellt wurden.

3. Die Wappen, die natürliche Lage der Gemeinde zeigen – diese Gruppe enthält die Hügel-, Wasser-, Bäumebildnisse, die ein bestimmtes Fragment der natürlichen Landschaft symbolisieren.

4. Die Wappen, die Gemeindegemeinde vertreten (sg redende Wappen) – in den Wappen befanden sich die Bildnisse, die den Zusammenhang mit der Gemeindegemeinde hatten.

Ganze Systematik der heutigen Gemeindegewappen ist nicht möglich, weil nicht alle diesen Gemeinden ihre Wappen schaffen. Das ist ein Prozess, der noch dauert.